

Witold Filipczak

KONTROLA KOMISJI SKARBU LITEWSKIEGO
NA SEJMIE Z 1778 ROKU

Funkcja kontrolna odgrywała szczególną rolę na sejmach okresu Rady Nieustającej. Było to konsekwencją powstania centralnych władz wykonawczych: Komisji Skarbowych i Wojskowych (1764), Komisji Edukacji Narodowej i Rady Nieustającej (1773–1775). Po reformach sejmu z 1776 r., zniesieniu Komisji Wojskowych i rozszerzeniu kompetencji Rady Nieustającej, ustrój Polski ustabilizował się na 12 lat. Sejm z roku 1778 jako pierwszy kontrolował organy rządowe w nowym kształcie. Przyjęte rozwiązania wpływały na praktykę parlamentarną aż do Sejmu Wielkiego. Kontrola Komisji Skarbu Litewskiego miała, poza aspektem ustrojowym, w 1778 r. dodatkowe, polityczne znaczenie. Przyczynił się do tego konflikt wokół osoby kierującej pracami Komisji – podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza. Brak miejsca nie pozwala tu na szersze omówienie ówczesnego układu stosunków politycznych w Polsce; był on już zresztą przedmiotem badań historycznych. Podskarbi, bezwzględnie kierujący stronnictwem królewskim w Wielkim Księstwie, miał przeciwników nie tylko w szeregach opozycji. Jak wykazał Stanisław Kościałkowski, znaczna grupa regalistów (ówczesnych i przyszłych) z wrogością odnosiła się do działań A. Tyzenhauza, który nie tolerował jakiegokolwiek konkurencji¹. Działania oponentów Tyzenhauza ułatwiała jego długa nieobecność w kraju (podskarbi powrócił na Litwę z zagranicznej podróży między 11 a 13 VIII 1778 r.)².

¹ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 144–145; t. 2, Londyn 1971, s. 383. Na temat układu sił politycznych zob.: *ibidem*, t. 1, s. 101–164; W. Filipczak, *Walka o mandaty poselskie w prowincji małopolskiej przed sejmem 1778 roku*, „Acta Universitatis Lodziensis” 1996, Folia historica 58, s. 104–106.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Radziwiłłów [dalej: AR], dział V/1213, s. 96. Leon Borowski do Karola Radziwiłła z 14 VIII 1778 r.; AGAD, AR V/1054, cz. 4, s. 359–362. Ignacy Bohusz do K. Radziwiłła z 16 VIII (1778). Według S. Kościałkowskiego (*op. cit.*, t. 2, s. 336) podskarbi wrócił do Grodna 13 VIII 1778 r. Szerzej zagadnienie omawiam w swej pracy doktorskiej: W. Filipczak, *Sejm z roku 1778*, Łódź 1997, s. 73, 97 (mps).

Sytuację skomplikował wrześniey atak rosyjskiego ambasadora Ottona Stackelberga na politykę Stanisława Augusta, atak który w dużym stopniu wymierzony był w lidera litewskich regalistów³. Do antytyzenhauzowskich działań O. Stackelberga przyczyniły się interwencje wrogów podskarbiego w Petersburgu i ogólna zmiana polityki Rosji w Polsce. Geopolityczne uwarunkowania ówczesnej sytuacji analizował już Jerzy Michalski⁴ (zwracając uwagę na prusko-austriacką wojnę o sukcesję bawarską oraz wzrost napięcia w stosunkach rosyjsko-tureckich). Dodatkowym powodem mogła być osobista niechęć Stackelberga do podskarbiego. Kampania przedsejmowa wykazała, że A. Tyzenhauz (pod jego nieobecność zaś najbliższy współpracownik podskarbiego chorąży litewski Kazimierz Wolmer) potrafił skutecznie przeciwdziałać próbom wpływania ambasadora na sprawy litewskie⁵. Dość niejasny jest również stosunek króla do A. Tyzenhauza. Sprawnie działający system tyzenhauzowski zapewniał wprawdzie dworowi kontrolę nad sejmikami i litewską reprezentacją poselską, jednak król był niezadowolony z nadmiernej samodzielności podskarbiego. Wydaje się, że bardzo późny powrót podskarbiego do kraju (choć Tyzenhauz tłumaczył się błędnymi informacjami o terminie sejmików⁶) wynikał z chęci uniemożliwienia Warszawie ingerencji w działania litewskich regalistów. Zabrakło już czasu na konsultowanie szczegółów ostatecznej „planty”. Niepokój monarchy wywoływały również zaległości w wypłatach z ekonomii litewskich (zarządzał nimi Tyzenhauz) wobec skarbu nadwornego. Właśnie we wrześniu 1778 r. w pełni ujawnił się dramatyczny stan litewskich finansów. W końcu sierpnia relacje między królem i podskarbisem układały się źle, listy Stanisława Augusta wypełnione zaś były pretensjami, zwłaszcza o nierespektowanie królewskich zaleceń w czasie sejmików (Żmudź, sprawy chorążego wileńskiego Antoniego Tyzenhauza w Słonimiu i Kazimierza N. Sapiehy w Brześciu, sejmik smoleński). W tym kontekście król formułował wobec Tyzenhauza groźnie brzmiące przestrogi⁷. Jednak wobec O. Stackelberga monarcha bronił podskarbiego

³ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie [dalej: PAN Kr.], rkps 1649, k. 134–135v. *Entretiens du Roi avec Mr le Comte de Stackelberg...* [dalej: *Entretiens*] z 21 IX 1778; Stanisław August Poniatowski, *Mémoires du roi...*, t. 2, Leningrad 1924 [dalej: *Mémoires*], s. 548–551. Por. J. Michalski, *Polska wobec wojny o sukcesję bawarską*, Wrocław 1964, s. 97; S. Kościałkowski, *op. cit.*, t. 2, s. 361.

⁴ J. Michalski, *op. cit.*, s. 75–102. Por. idem, *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 596–597, 600–601.

⁵ W. Filipczak, *Sejm...*, s. 136, 141.

⁶ Biblioteka Muzeum Czartoryskich w Krakowie [dalej: BCz], rkps 717, s. 69. A. Tyzenhauz do króla z 13 VIII 1778.

⁷ *Ibidem*, s. 73–87, 112–114, 118, 173–174. Król do A. Tyzenhauza z 17, 24 i 31 VIII 1778. Por. S. Kościałkowski, *op. cit.*, t. 1, s. 144–145; t. 2, s. 336, 340; A. Kijas, *Działalność polityczna Antoniego Tyzenhauza*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza” 1971, Historia 11, s. 182.

(choć dość powściągliwie), co świadczyło o tym, że nie życzył sobie jego szybkiego i spektakularnego upadku⁸. Z punktu widzenia interesującego mnie tematu trzeba wspomnieć, że istniała jeszcze jedna istotna różnica między poglądami Stanisława Augusta i Tyzenhauza. Król był zwolennikiem likwidacji dualizmu polsko-litewskiego, podskarbi bronił zaś litewskich odrębności, z czego uczynił ważny element swej agitacji politycznej⁹. W kwietniu 1778 r. monarcha przedstawił Stackelbergowi program reform, jaki zamierzał podjąć na najbliższym sejmie, w wypadku zgody Rosji na jego skonfederowanie. Jednym z punktów programu była reforma litewskich władz skarbowych. Sens niejasno sformułowanego przez króla punktu nie jest jednoznaczny. Według ostrożniejszej interpretacji chodziło o połączenie obu Komisji Skarbowych w jedną, działającą w Warszawie. W drugiej wersji, bliższej w moim przekonaniu poglądom Stanisława Augusta, chodziło o reformę na wzór reorganizacji władz wojskowych w 1776 r., tzn. likwidację Komisji i przejęcie ich kompetencji przez Departament Skarbowy Rady¹⁰. Król jeszcze we wrześniu 1778 r. liczył na zgodę Petersburga, jednak – mimo początkowych nadziei czynionych przez Stackelberga – jej nie uzyskał¹¹. Cała sprawa dobrze ilustruje dwuznaczną postawę monarchy wobec podskarbiego. Rozgłos, jaki towarzyszył działalności Tyzenhauza i jego upadkowi w 1780 r., spowodował, że kontrola Komisji Skarbu Litewskiego wzbudziła znaczne zainteresowanie historyków, wywołując zresztą bardzo różne oceny. W tonie nieprzychylnym Tyzenhauzowi sprawę referował Tadeusz Korzon¹². Do obrony podskarbiego skłonny był jego znakomity biograf Stanisław Kościałkowski¹³. Wśród historyków, którzy wspominali o rozpatrywanym temacie zajmując się historią prawno-ustrojową lub dziejami finansów państwowych wymienić należy: Romana Rybarskiego,

⁸ PAN Kr., 1649, k. 135v. *Entretiens* z 21 IX 1778; *Mémoires*, t. 2, s. 552; BCz, 717, s. 173–174. Król do A. Tyzenhauza z 24 IX 1778. Por. S. Kościałkowski, *op. cit.*, t. 2, s. 298.

⁹ *Ibidem*, t. 1, s. 103–105; J. Michalski, *Zagadnienie unii polsko-litewskiej w czasie panowania Stanisława Augusta*, „Zapiski Historyczne” 1986, t. 51, s. 101–106, 109; J. Bardach, *Konstytucja 3 maja a unia polsko-litewska*, „Przegląd Historyczny” 1991, t. 82, z. 3–4, s. 385.

¹⁰ PAN Kr., 1649, k. 118v–119. *Entretiens* z 10 IV 1778. O podobnych postulatach przed sejmem z 1780 r. Por.: S. Kościałkowski, *op. cit.*, t. 1, s. 152; J. Michalski, *Zagadnienie...*, s. 110. Zob. też: idem, *Dwie misje księcia Stanisława*, [w:] *Księga pamiątkowa 150-lecia AGAD w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 412.

¹¹ PAN Kr., 1649, k. 139. *Entretiens* z 30 IX 1778.

¹² T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta*, t. 4, Warszawa–Kraków 1897, s. 263–266.

¹³ S. Kościałkowski, *op. cit.*, t. 2, s. 361–363. Zob. też: idem, *Z dziejów Komisji Skarbowej litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, „Ateneum Wileńskie” 1924, R. 2, s. 395–408.

Zbigniewa Szcząskę, Grażynę Bałtruszajtys, Jerzego Malca¹⁴, a zwłaszcza Mariana Drozdowskiego¹⁵.

Czynności kontrolne na sejmie były prowadzone według następującego schematu: 1. Powołanie przez marszałka sejmiku i króla deputacji kontrolnych. Osoby nominowane składały przysięgę. 2. Przeprowadzenie przez deputację kontroli organów władzy („wysłuchanie rachunków”, „egzaminowanie czynności”). 3. Relacja z przeprowadzonych czynności w izbach połączonych. 4. Debata i udzielenie absolutorium kontrolowanym instytucjom.

W praktyce schemat działalności wyglądał trochę inaczej w wypadku kontroli Rady Nieustającej. Pozostałe instytucje były kontrolowane według powyższego modelu, który przewidziano dla komisji wielkich. Dla Komisji Skarbowych został on opisany w *Porządku sejmowania* z 1768 r. Deputatów do kontroli z izby poselskiej powoływał marszałek sejmiku. Nominacja i przysięga deputowanych miały być ostatnimi czynnościami izby przed połączeniem się stanów. Relacje z prac deputacji należało przedstawić w izbie senatorskiej przed wyborem nowego składu komisji. Uchwała o udzieleniu absolutorium traktowana była jako czynność ustawodawcza i następowała w czasie obrad po rozłączeniu się izb¹⁶.

Pierwszą czynnością sejmiku (5 X–14 XI 1778 r.) związaną z kontrolą Komisji Skarbu Litewskiego było powołanie deputacji do jej „egzaminowania”. Marszałek sejmiku Ludwik Tyszkiewicz odczytał nominacje na członków deputacji ze stanu rycerskiego na początku sesji 7 X 1778 r., jeszcze przed połączeniem się izb¹⁷. Senatorów, w imieniu króla, mianował kanclerz Andrzej Młodziejowski na końcu posiedzenia 8 X 1778 r.¹⁸ Ocena działalności Komisji była ważnym elementem walki politycznej. Skarb królewski, re-

¹⁴ R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 31–32; Z. Szcząska, *Odpowiedzialność rządu w Polsce w latach 1775–1792*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, t. 27, z. 1; G. Bałtruszajtys, *Sądownictwo Komisji Skarbowych w sprawach handlowych i przemysłowych (1764–1794)*, Warszawa 1977, s. 130; J. Malec, *Próby ściślejszego zespolenia Litwy z Koroną w latach 1764–1786*, „Lituanica-Slavica Posnaniensis” 1987, Studia Historica II, s. 182.

¹⁵ M. Drozdowski, *Podstawy finansowe działalności państwowej w Polsce 1764–1793*, Warszawa–Poznań 1975, s. 124–125.

¹⁶ *Volumina Legum* [dalej: VL], wyd. J. Ohryzko, t. 7, Petersburg 1860, s. 289–290. Por. Z. Szcząska, *op. cit.*, s. 72–78; R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764–1793. Studium historyczno-prawne*, Warszawa–Poznań 1973, s. 126–127.

¹⁷ BCz, 2334, s. 4. *Diariusz Sejmu Ordynaryjnego przypadającego na rok 1778* [dalej: *Diariusz C*]; *Dyaryusz Seymu walnego ordynaryjnego warszawskiego... roku... 1778...*, wyd. S. Sokołowski, Warszawa 1779 [dalej: *Diariusz S*], s. 16–17; *Biblioteka Narodowa w Warszawie* [dalej: BN], rkps 6989, k. 3. *Diariusz Sejmu ordynaryjnego roku 1778* [dalej: *Diariusz L*].

¹⁸ *Diariusz S*, s. 22; AGAD, AR II/3128, s. 5. *Diariusz sejmiku...*; *Biblioteka ZN im. Ossolińskich we Wrocławiu* [dalej: Oss.], rkps 1804, s. 12. S. Weryha-Darowski, *Diariusz Sejmu ordynaryjnego 1778 w Warszawie spisany przez...* [dalej: *Diariusz D*].

prezentowany przez Franciszka Rzewuskiego, i Rada Nieustająca zgłaszały w okresie przedsejmowym szereg skarg i pretensji finansowych pod adresem Komisji Skarbu Litewskiego¹⁹. Debata sejmowa stwarzała przeciwnikom Tyzenhauza możliwość ataku na podskarbiego.

Główny ciężar prac kontrolnych spadał na deputację. Chciałbym więc kilka uwag poświęcić jej składowi personalnemu. Deputacja liczyła 4 senatorów i 12 posłów (po 4 z prowincji)²⁰. Delegowanym do kontroli Komisji Skarbu Litewskiego przewodniczył biskup kujawski Józef Rybiński. Ważny był zestaw osób reprezentujących Litwę. Senatorem był Andrzej Ogiński. A. Tyzenhauz w początkach sejmiku spowodował na Litwie działania sądowe wymierzone w kasztelana trockiego. Wywołało to protesty króla²¹. Być może podskarbi chciał w ten sposób wyrzucić presję na A. Ogińskiego. Posłowie: żmudzki Jacek A. Puttkamer i nowogrodzki Jan Ch. Rdułtowski związani byli z sojusznikiem podskarbiego, wojewodą wileńskim Karolem Radziwiłłem. Poseł kowieński Adam Kozakowski był „kompromisowym” kandydatem partii tyzenhauzowskiej i Zabiellów, choć biskup Józef Kosakowski był później rozczarowany jego postawą²². Do deputacji wszedł też poseł połocki Chrapowicki. Wśród przedstawicieli Korony opozycję reprezentował poseł mielnicki Antoni Bądryński. Z niechętnymi Tyzenhauzowi Sułkowskimi związany był poseł gnieźnieński Kazimierz Boles²³.

Na sesji 17 X 1778 r. przedstawiono relację z kontroli Komisji Skarbu Koronnego. Wobec braku gotowości deputacji kontrolującej skarb litewski, pomiędzy obie relacje wprowadzono sprawozdanie Karola Boscampa-Lasopolskiego z poselstwa do Turcji oraz, na żądanie posłów, wybory Komisji Skarbowych²⁴. Przyjęcie takiej kolejności było niespójne z ustrojowego punktu widzenia i wynikało głównie z przesłanek praktycznych. Powstała

¹⁹ AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego [dalej: AKP], sygn. 85/5, k. 65v, 69v. *Materie... w Radzie traktowane*; AGAD, tzw. Metryka Litewska [dalej: ML], dział VII, sygn. 20, s. 15, 135, 162, 175–176. Protokoły Rady Nieustającej; AGAD, *Zbiór Popielów* [dalej: ZP], sygn. 99, s. 23–24, 50. F. Rzewuski do króla z 10 III i 1 IV 1778. Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 297–298.

²⁰ *Diariusz S*, s. 17. Por. Z. Szcząska, *op. cit.*, s. 74; R. Łaszewski, *op. cit.*, s. 76.

²¹ BCz, 717, s. 183, 187. Król do Antoniego Tyzenhauza z 11 X 1778, Antoni Tyzenhauz do króla z 12 X 1778.

²² J. Kossakowski, *Pamiętniki... biskupa inflanckiego*, wyd. A. Darowski, Kraków 1891, s. 101. Por. K. Zienkowska, *Kozakowski Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: PSB], t. 14, Wrocław 1968–1969, s. 600.

²³ AGAD, ZP, 112, k. 5. Kandydaci do poselstwa z Wielkopolski. W czasie sejmiku Sułkowski i W. Gurowski, przy pomocy Stackelberga, chcieli zapewnić K. Boleszowi podsekretarstwo kaliskie: BCz, 799, s. 1761–1762. A. Młodziejowski do króla z 25 X 1778. W skład deputacji wchodził też: kasztelanowie gdański T. Pruszek i żarnowski S. Szydłowski, posłowie: łączycki I. Gomoliński, nurski A. Szydłowski, gostyński M. Łączyński, sandomierski Aleksander Potkański, kijowski K. Giżycki: *Diariusz S*, s. 17, 22.

²⁴ *Diariusz S*, s. 35–55; BCz, 2334, s. 14–22. *Diariusz C*.

również nieprawidłowa sytuacja, w której wybory z udziałem części członków dotychczasowego składu Komisji poprzedzały jej kontrolę (taki system obowiązywał też zresztą w stosunku do Rady Nieustającej²⁵). Przyczyną opóźnień relacji było zapewne zbyt późne dostarczenie rachunków przez Komisję. Deputacja pracowała drobiazgowo, o czym świadczy sprawozdanie jej prezesa²⁶. Po przerwie na wybory obu Komisji Skarbowych sejm wrócił do czynności kontrolnych na sesji 22 X 1778 r. Deputacja prezentowała wyniki prac z 5-dniowym opóźnieniem. Przed relacjami poseł inowrocławski Ignacy Zakrzewski zgłosił wniosek, by sprawozdania przedstawili tylko prezesi deputacji²⁷. Spotkało się to ze sprzeciwem posłów litewskich – zwłaszcza żmudzkiego, Jacka A. Puttkamera²⁸. Chodziło o oczekiwaną relację z kontroli Skarbu Litewskiego. Stronnicy A. Tyzenhauza, spodziewając się zarzutów wobec Komisji i podskarbiego, chcieli zapewnić sobie możliwość repliki. Istotnie, dyskusja miała bardzo burzliwy charakter, wątki merytoryczne spletały się zaś z politycznymi²⁹. Sprawozdanie z kontroli Komisji Skarbu Litewskiego przedstawił biskup kujawski J. Rybiński.

J. Rybiński krytycznie ocenił kontrolowaną instytucję. Stwierdził, że Komisja Skarbu Litewskiego niedostatecznie zrealizowała plan dochodów i wydatków. Zarzucił Komisji:

1. Brak sumariusza taryf umożliwiającego pełną kontrolę administracji wprowadzonych ostatnio podatków.

2. Nieuwzględnienie w wykazie wpływów sum uzyskanych w 1776 r. na potrzeby wojska. J. Rybiński poinformował sejm, że wojsko pobrało je z pominięciem skarbu.

3. Nieprawidłowe wydatkowanie dochodów z *subsidium charitativum* i czynszu emfiteutycznego ze starostw, które powinny być przeznaczone na fundusz likwidacji długów Rzeczypospolitej.

4. Przekroczenie funduszu wypłat na oficjalistów skarbowych, co wynikało ze zwiększenia ich liczby.

5. Bezprawne wypłacenie Malczewskiemu części kwoty (10 tys. ze 100 tys. zł) przyznanej mu przez sejm z 1773/1775 r., choć sejm z 1776 r. zniósł uchwalone gratyfikacje.

²⁵ VL, t. 8, Petersburg 1860, s. 66–67. Por. Z. Szcząska, *op. cit.*

²⁶ Według: AGAD, ML, VII, sygn. 142, k. 371–386. *Diariusz Komisji Skarbu Litewskiej*, prace nad rachunkami dla sejmu trwały do 12 X 1778. Por. PAN Kr., 993, k. 198v. Gazetka pisana z 26 X 1778; M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 125; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Rybiński Józef Ignacy*, [w:] PSB, t. 33, Wrocław 1991–1992, s. 334.

²⁷ *Diariusz S*, s. 48; BN, 6989, k. 8v. *Diariusz L*. Według: BCz, 2334, s. 22, był to poseł gnieźnieński K. Zakrzewski.

²⁸ *Diariusz S*, s. 48.

²⁹ Por. S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363.

6. Niewypłacenie lub zbyt późne wypłacenie pensji wielu osobom. Sprawozdawca powołał się tu na skargi i memoriały złożone do deputacji³⁰.

J. Rybiński wyjaśnił przyczynę różnicy między podanymi przez Komisję 2-letnimi dochodami skarbu litewskiego, wynoszącymi ok. 5834 tys. zł, a widniejącymi w rozdanej uczestnikom sejmu tabeli rocznymi wpływami określonymi na 4911 tys. zł. W 1776 r. znaczna część dochodów szła, z pominięciem Komisji, na wojsko (podymne i czopowe) oraz do skarbu królewskiego (kwarta, pogłównne żydowskie). J. Rybiński dodał, że kontrola nie objęła, podanej w rachunkach „praenotatorie”, raty marcowej w 1778 r., która zdaniem Komisji winna być rozliczona na następnym sejmie. Rybiński uznał, iż sytuacja ta wymaga zmiany, gdyż świadczy o wielomiesięcznych zaległościach w wypłatach należności za 1778 r. Powołał się przy tym na memoriał Adama K. Czartoryskiego w sprawie Szkoły Rycerskiej. Opóźnienie powodowane było faktem, iż Komisja litewska, odmiennie niż pracująca stale Komisja koronna, obradowała tylko na 2 sesjach w roku (marcowej i październikowej). Rybiński proponował, by rachunki litewskie były sporządzane tak, jak koronne, według schematu podanego w 1777 r. przez Radę Nieustającą³¹.

Czy wystąpienie biskupa kujawskiego było merytoryczną oceną Komisji, czy politycznym atakiem na A. Tyzenhauza? J. Rybińskiego na prezesa deputacji zaproponował O. Stackelberg. Zdaniem ambasadora „bezsronni egzaminatorzy” mieli dostarczyć sejmowi dowody winy podskarbiego³². Kontrola była dużo bardziej szczegółowa niż w stosunku do Komisji Skarbu Koronnego, gdzie nie interesowano się drobnymi nieścisłościami. Prezes deputacji kontrolującej Komisję koronną, biskup łucki Feliks Turski, nie przyjmował skarg w sprawie zaległych pensji, na które powoływał się J. Rybiński³³. Spośród historyków opinie J. Rybińskiego akceptował Tadeusz Korzon³⁴. Trafniej chyba jego intencje ocenił S. Kościałkowski. Uznał on, że wiele zarzutów było postawionych tendencyjnie. Uważał, iż nie można też było mówić o nadużyciach, lecz jedynie o niekorzystnej sytuacji gospodarczo-skarbowej³⁵. Prezes deputacji szukał słabych punktów w działalności Komisji. Ponieważ w skarbie litewskim, co zgodnie stwierdzają badacze, porządku nie było³⁶, lista zarzutów urosła do poważnych rozmiarów.

³⁰ *Diariusz S*, s. 49–50. Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 361–362; M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 125.

³¹ *Diariusz S*, s. 50–51. Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 242, 362; T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 264.

³² PAN Kr., 1649, k. 140v, 142v–143. *Entretiens* z 6 i 14 X 1778.

³³ *Diariusz S*, s. 37; *Mémoires*, t. 2, s. 579–580. Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363; Z. Anusik, A. Stroynowski, *Rybiński Józef...*, s. 334.

³⁴ T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 264.

³⁵ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 362–363.

³⁶ *Ibidem*, t. 2, s. 152; T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 265–266; M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 124–125.

Po relacji, poseł krakowski Michał Walewski wniósł, by – ze względu na konieczność szybkiego rozłączenia się izb – zrezygnować z dalszej dyskusji. W obronie Komisji wystąpili deputowani: posłowie kowieński A. Kozakowski i kijowski Kajetan Giżycki. Kozakowski w obszernej mowie starał się wykazać nieskazitelność Komisji. Zarzuty traktował jako potwarz. Przekonywał o politycznym podłożu niechęci do Komisji. Szeroko rozwodził się na temat zasług Tyzenhauza, choć miało to tylko luźny związek z przedmiotem dyskusji³⁷. Zapewnił o jednomyślnym poparciu posłów litewskich dla podskarbiego. Nie zabrakło pochwał pod adresem króla jako twórcy Komisji Skarbu Litewskiego. W merytorycznej części wystąpienia starał się odpowiedzieć na zarzuty J. Rybińskiego. Zanegował opinię, iż Komisja nie przedstawiła dokumentów umożliwiających jej pełną kontrolę. Sumariusz taryf podatku procentowego uważał za niepotrzebny. Powielałby on bowiem przedstawione dokumenty. A. Kozakowski stwierdził, iż zadaniem deputacji nie było powtórzenie wszystkich czynności należących do Komisji, lecz tylko wyrywkowe ich skontrolowanie. Pieniądze z *subsidium charitativum*, jego zdaniem, przeznaczono na wydatki cywilne przewidziane w konstytucji. Po uwadze Rady Nieustającej ostatnią ratę skierowano na fundusz likwidacji długów. Przekroczenie wydatków przewidzianych na oficjalistów skarbowych poseł kowieński motywował dbałością o interes skarbu. Stwierdził, że powołano urzędników o niskich pensjach, co miało świadczyć o oszczędności Komisji³⁸.

Polemicznie do wystąpienia prezesa deputacji odniósł się także poseł kijowski K. Giżycki. Uznał on, że Komisja wyliczyła się zarówno z poboru podatków stałych, jak i ruchomych (cło, czopowe, procentowy, stemplowy od kart), które wzbudzały największe wątpliwości. Odpierał zarzuty J. Rybińskiego w następujących punktach:

1. Pominięcie w rachunkach sum pobranych w 1776 r. przez wojsko oraz skarb królewski miało podstawy prawne w konstytucjach z lat 1768 i 1775³⁹. Dochody te pobierano z kancelarii grodzkich z pominięciem skarbu litewskiego.

2. Wiarygodność rejestru i sumariusza taryf jest identyczna, gdyż podpisuje je ten sam urzędnik (podzielał on opinię A. Kozakowskiego).

3. Niewypłacenie wszystkich sum przewidzianych w tabeli z 1776 r. wynikało z tego, że wpływy były o 89 tys. zł mniejsze od zapisanych w ustawie.

4. Brak w rachunkach przychodów z 1778 r. i podanie jedynie szacunkowych wydatków nie obciąża Komisji. Terminy określonych w prawie

³⁷ A. Kozakowski [p. kowieński], *Głos... 1778*, [Warszawa], b.d.; *Diariusz S*, s. 51–54. Por. T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 265; K. Zienkowska, *Kozakowski Adam...*, s. 600.

³⁸ Kozakowski, *Głos...*; *Diariusz S*, s. 53; T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 265; K. Zienkowska, *Kozakowski Adam...*, s. 600.

³⁹ *Diariusz S*, s. 54–55. Por. VL, t. 8, s. 90.

kadencji: marcowej (okres zbierania podatków) i październikowej (czas obrad sejmiku) powodowały, że skarb mógł rozliczyć się dopiero w marcu następnego roku. Aby zmienić sytuację, Giżycki proponował przeniesienie terminów obrad Komisji na maj i połowę września. Podanie szacunkowych wydatków miało świadczyć o tym, że pieniądze nie leżały w skarbie, lecz były sukcesywnie wypłacane⁴⁰.

Mowa K. Giżyckiego spowodowała reakcję posła wileńskiego Jerzego Radziwiłła, który uznał, że Komisja powinna otrzymać absolutorium dopiero po rozliczeniu się z roku 1778, czyli na następnym sejmie⁴¹. Propozycja ta wywołała ogromne zamieszanie. Stronnicy Tyzenhauza chcieli zabrać głos. Kazimierz Wolmer w imieniu posłów litewskich groził, że gdyby wstrzymano kwit dla Komisji Skarbu Litewskiego, Litwini nie pozwolą udzielić absolutorium Komisji Skarbu Koronnego⁴². Oba wnioski były bezprzedmiotowe, o czym przypomniał król. Monarcha stwierdził, że „zakwitowanie”, jako czynność ustawodawcza, jest uchwalane po rozłączeniu się izb. Dalsza dyskusja była więc stratą czasu. Prosił, by ograniczono się do wysłuchania relacji deputowanych. Spory jednak nie ustały. Antoni Bądryński postulował, by wystąpienia prezesów deputacji mogli uzupełniać inni jej członkowie. M. Walewski ponownie zaproponował, aby sprawozdania przedstawiali jedynie prezesi deputacji, co poparł monarcha⁴³. Opozycjoniści, Stanisław K. Potocki i Józef Mierzejewski, wystąpili przeciw temu projektowi. S. K. Potocki stwierdził, iż wszyscy deputowani, zgodnie z przysięgą, mają prawo uzupełniać relację prezesa. Związany ze stronnictwem hetmańskim J. Mierzejewski zajął stanowisko obrońcy „prerogatyw stanu rycerskiego”⁴⁴. Wystąpienie S. K. Potockiego było na rękę A. Tyzenhauzowi, któremu Puławy były zdecydowanie niechętne⁴⁵. Chodziło o zasadę kontroli sejmiku nad władzami wykonawczymi. Wkrótce zamierzano przecież kontrolować Radę Nieustającą, a S. K. Potocki był wyznaczonym do tego deputowanym. Trzeci raz w czasie tej sesji głos zabrał król, co świadczy o temperaturze

⁴⁰ *Diariusz S*, s. 54–55. Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 362.

⁴¹ Oss., 1804, s. 25. *Diariusz D*; BCz, 2334, s. 23. *Diariusz C*; *Diariusz S*, s. 55; *Mémoires*, t. 2, s. 581. Por. M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 125; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363.

⁴² *Diariusz S*, s. 55; BCz, 2334, s. 23. *Diariusz C*; *Mémoires*, t. 2, s. 581; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363.

⁴³ Biblioteka Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu [dalej: BUMK], rkps 96, k. 26. F. Turkowski, *Diariusz Sejmu walnego...*, d. 5 X 1778 w Warszawie zaczętego [dalej: *Diariusz T*]; *Diariusz S*, s. 56; BCz, 2334, s. 23–24. *Diariusz C*.

⁴⁴ *Diariusz S*, s. 56; *Mémoires*, t. 2, s. 581. Według: BCz, 2334, s. 24. *Diariusz C*, głos zabrał P. Potocki, a nie S. K. Potocki. Według BN, 6989, k. 9. *Diariusz L*, stanowisko to poparł A. Mokronowski. Prawdopodobnie był to J. Markowski. Autor *diariusza* mylił obu posłów. Por. BN, 6989, k. 10v. *Diariusz L*; *Diariusz S*, s. 72; Oss., 1804, s. 27; *Diariusz D*.

⁴⁵ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 1, s. 157–158.

dyskusji. Monarcha zaznaczył, że nie chciał ograniczać swobody wypowiedzi. Apelował jednak o ich zwięzłość i oszczędność czasu⁴⁶. Ostatecznie L. Tyszkiewicz opanował sytuację. Uznał za zaakceptowaną zasadę, iż tylko deputaci mogą zabierać głos w tej sprawie⁴⁷. Udzielił go posłom: gostyńskiemu Maciejowi Łączyńskiemu i żmudzkiemu J. A. Puttkamerowi.

Maciej Łączyński, poseł gostyński i regent Komisji Skarbu Koronnego, zasadniczo poparł stanowisko J. Rybińskiego, choć wypowiedział się w sposób łagodniejszy. Pominiecie w rachunkach części podatków, przeznaczonych na wojsko i skarb królewski, uznał za zgodne z konstytucją z 1775 r. Przypomniał jednak o zbyt niskich (o 89 000 zł) dochodach skarbu litewskiego. M. Łączyński podzielił opinię prezesa deputacji o nieprawidłowościach w wydatkach czynionych przez Komisję. Przyczynę zaległości i opóźnień w wypłacie pensji widział w użyciu dochodów na uregulowanie zaległych wynagrodzeń, które powinny być zrealizowane przez Komisję Likwidacyjną. Łączyński uznał, że Departament Skarbowy powinien przedstawić sejmowi projekt w sprawie poprawy administracji skarbowej (zapewne litewskiej). Wypowiedział się również za potrzebą zrównoważenia dochodów i wydatków państwa⁴⁸.

J. A. Puttkamer, związany z A. Tyzenhauzem i Karolem Radziwiłłem, wystąpił z obroną Komisji Skarbu Litewskiego. Skoncentrował się na podważeniu opinii Jerzego Radziwiłła, iż nie można udzielić Komisji absolutorium na tym sejmie. Przypomniał, że w ten sam sposób skarb litewski rozliczył się na sejmie z roku 1776⁴⁹. Ponieważ Komisja zdaje rachunki za okres 2 lat, przyjęcie innego rozwiązania nie było możliwe. Był to istotny argument. Puttkamer odpowiedział na zarzut Rybińskiego dotyczący zaległości w wypłatach za rok 1778. Poseł żmudzki wyjaśnił, że podatki z raty marcowej skierowane zostały na potrzeby wojska. Puttkamer bronił źle funkcjonującego systemu kadencji Komisji litewskiej, z niechęcią odnosił się do wzorów koronnych. Zakończył mowę pochwałą gospodarności i oszczędności Komisji Skarbu Litewskiego⁵⁰.

Dyskusja formalnie się zakończyła, lecz nadal byli chętni do zabrania głosu. Szczególnie wytrwale domagał się go stronnik Tyzenhauza, poseł

⁴⁶ BCz, 2334, s. 24. *Diariusz C*; *Diariusz S*, s. 56–57; *Mémoires*, t. 2, s. 582.

⁴⁷ *Diariusz S*, s. 57; Oss., 1804, s. 25. *Diariusz D*.

⁴⁸ *Diariusz S*, s. 57–58. Por. T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 264; R. Chojecki, *Łączyński Maciej*, [w:] PSB, t. 18, Wrocław 1973, s. 317. Warto zaznaczyć, że M. Łączyński, jako regent Komisji Skarbu Koronnego, był fachowcem w sprawach finansowych. Zob. „Gazeta Warszawska” z 22 VIII 1778 (nr 67).

⁴⁹ J. A. Puttkamer [p. żmudzki], *Głos... miany w senacie*, Warszawa, b.d. (Biblioteka Raczyńskich, stare druki, sygn. 31/52); *Diariusz S*, s. 58–59; S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 362. Por. W. Szczygielski, *Puttkamer Jacek Antoni*, [w:] PSB, t. 29, Wrocław 1986, s. 473.

⁵⁰ J. A. Puttkamer, *Głos...*; *Diariusz S*, s. 58–59; T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 265.

trocki Franciszek de Raes⁵¹. O zgodę na wystąpienie prosił też poseł bractawski Janusz T. Czetwertyński, który miał pretensje finansowe do skarbu litewskiego. Do zakończenia sporu przyczynił się Kazimierz N. Sapieha. Przypomnił on, że dalsza dyskusja jest bezcelowa, gdyż absolutorium będzie udzielane po rozłączeniu się izb. Podtrzymał kompromisowe stanowisko króla i opozycji, że głos mogą zabierać tylko deputowani⁵². Linia podziału przebiegała wewnątrz głównych ugrupowań politycznych. Dzieliła sejm na zwolenników i przeciwników A. Tyzenhauza. Doszło do pewnego kompromisu między stanowiskami monarchy i opozycji. Chodziło o uniknięcie niepotrzebnej straty czasu sejmowego. Opozycja była zainteresowana parlamentarną kontrolą władz wykonawczych, nie zgadzała się na radykalne propozycje padające niekiedy z otoczenia monarchy. Destrukcyjną rolę na sesji odgrywali zwolennicy podskarbiego, nerwowo reagujący na krytykę Komisji Skarbu Litewskiego. Zwolennicy A. Tyzenhauza odnieśli częściowy sukces. Wypowiedzi A. Kozakowskiego, K. Giżyckiego i J. A. Puttkamera skorygowały negatywny obraz skarbu litewskiego przedstawiony przez J. Rybińskiego.

Ocena merytorycznej strony dyskusji nie jest łatwa. Badacze problemu zajmowali często rozbieżne stanowiska. Tadeusz Korzon zasugerował się pamiętnikiem Michała Zaleskiego. Brał za dobrą monetę wszystkie zarzuty stawiane Komisji i A. Tyzenhauzowi⁵³. Stanisław Kościałkowski, choć dostrzegał w pracach Komisji bałagan i nieprawidłowości, uważał, że w dyskusji sejmowej podważono większość argumentów J. Rybińskiego⁵⁴. Marian Drozdowski krytycznie oceniał prace Komisji. Podkreślał zwłaszcza niski stopień wykonania preliminarza budżetowego, wynoszący jego zdaniem ok. 56%⁵⁵. Powyższa opinia budzi wątpliwości. Już w trakcie debaty wyjaśniono, że rozliczenie dotyczy 4 rat podatkowych z lat 1776–1777. Chodziło więc w znacznej części o okres przed przyjęciem preliminarza przez sejm z 1776 r.⁵⁶ Miało to istotny wpływ na wysokość wpływów i wydatków skarbu. Założenie, że przez cały czas realizowano preliminarz, jest więc nieuzasadnione. W dyskusji nie postawiono zarzutu wysuwanego w literaturze przez M. Drozdowskiego, iż w sposób niezgodny z ustawą wypłacono pensje konsyliarzy Rady Nieustającej⁵⁷. Kontrolerzy w stosunku do obu Komisji Skarbowych nie uwzględniali ustawowej zasady, iż należności

⁵¹ *Diariusz S*, s. 57, 59; BUMK, 96, k. 26. *Diariusz T. Por. AGAD*, AR II/3131, s. 1. *Planta Trybunału 1778...*; M. Zaleski, *Pamiętniki... wojskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań 1879, s. 105–106; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 1, s. 117.

⁵² *Diariusz S*, s. 59.

⁵³ T. Korzon, *op. cit.*, t. 4, s. 263–265.

⁵⁴ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 361–363.

⁵⁵ M. Drozdowski, *op. cit.* s. 121–123.

⁵⁶ *Diariusz S*, s. 55, 58.

⁵⁷ M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 122–123.

członków Rady mają być finansowane z nadwyżek budżetowych. Podkreślić jednak należy, iż nie odpowiesziano na wszystkie zarzuty skierowane przeciw Komisji Skarbu Litewskiego. Dotyczyły one tego, że:

1. Nastąpiło przekroczenie wydatków na administrację skarbową, co wynikało z bezprawnego powołania w latach 1777–1778 nowych oficjalistów Komisji⁵⁸.

2. Wyplacono sumy, które powinny być traktowane jako długi Rzeczypospolitej.

3. Niezgodnie z ustawą gospodarowano *subsidiū charitativū* i czynszem emfiteutycznym.

4. Nadmiernie zalegano z wypłatami przewidzianymi prawem⁵⁹.

Historycy potwierdzają zarzut braku czytelności dokumentacji prowadzonej przez Komisję Skarbu Litewskiego. Uzasadniona była też negatywna ocena zasad funkcjonowania Komisji. Niedogodności wynikające z sesyjnego systemu pracy zostały pogłębione terminami zjazdów⁶⁰.

Dyskusja nie wykazała nadużyć⁶¹. Dostrzeżone naruszenia prawa nie były dużo większe niż w przypadku Komisji koronnej, choć ta funkcjonowała znacznie sprawniej. Jednak stosunek sejmu do obu Komisji był odmienny. Przyczyną tego były uprzedzenia polityczne wobec A. Tyzenhauza. Gwałtowna krytyka Komisji litewskiej była dla poskarbiego złym prognostykiem.

Więcej problemów przysporzyły uchwały o udzieleniu absolutorium Komisjom Skarbowym. Jeszcze w końcu października na dworze wyrażano nadzieję na zgodę Rosji w sprawie likwidacji Komisji Skarbowych i przejęcia ich kompetencji przez Departament Skarbowy. Już na zakulisowej konferencji 30 X 1778 r. poruszono kwestię zatwierdzenia działań Komisji Skarbowych⁶². Na spotkaniu 31 X 1778 r. u Andrzeja Mokronowskiego O. Stackelberg – wbrew wcześniejszym obietnicom – zapowiedział, że bez zgody Petersburga nie ośmieli się przeprowadzić zmiany systemu władz skarbowych⁶³. W tym kontekście niejasny jest sens sugestii, z którymi Franciszek Rzewuski wystąpił kilka dni później wobec króla. Marszałek nadworny koronny proponował, by reformę organizacji skarbu przeprowadzić przy pomocy podkomorzego sochaczewskiego Stanisława Gadomskiego, Ludwika Tyszkiewicza i A. Mokronowskiego⁶⁴.

⁵⁸ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 183.

⁵⁹ *Diariusz S*, s. 49, 57–58.

⁶⁰ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 140–141, 152–153, 178; M. Drozdowski, *op. cit.* s. 118.

⁶¹ Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 362–363.

⁶² PAN Kr., 1649, k. 149. *Entretiens* z 30 X 1778; *Mémoires*, t. 2, s. 636.

⁶³ PAN Kr., 1649, k. 149. *Entretiens* z 31 X 1778.

⁶⁴ AGAD, ZP, 99, k. 138–139. Franciszek Rzewuski do króla z 3 XI i 6 XI 1778.

Do parlamentarnej kontroli Komisji Skarbu Litewskiego powrócono w trakcie obrad po rozłączeniu się izb (co nastąpiło pod koniec sesji 24 X 1778 r.). Dyskusję nad udzieleniem Komisjom absolutorium zaczęto na sesji 3 XI 1778 r., po zakończeniu debaty poświęconej Radzie Nieustającej. Pierwszy zabrał głos K. Giżycki, zgłaszając projekty „kwitów” dla obu Komisji Skarbowych⁶⁵. Poseł kijowski był deputatem do kontroli Komisji litewskiej. Projekt „kwitu” dla Komisji Skarbu Litewskiego zawierał absolutorium dla podskarbich litewskich i komisarzy skarbowych za okres 25 IV 1776 – 30 IV 1778 r. Stwierdzano, iż Komisja w pełni „uczyniła kalkulację” z 4 rat podatkowych. Wyrażano komisarzom wdzięczność „za przykładne i doskonałe” sprawowanie funkcji⁶⁶. Ratę marcową 1778 r., jako kalkulowaną podczas kadencji październikowej, planowano rozliczyć w przyszłości. Przedstawienie rachunków za ten okres, a także remanentów oraz sum pozostałych w kancelarii grodzkiej upickiej i wydatków poczynionych na budowę kanału Muchawiec–Bug, pozostawiono nowemu składowi Komisji⁶⁷.

Sprawa absolutorium dla Komisji litewskiej przestała być problemem samodzielnym, gdyż zaczęto się nią zajmować w powiązaniu z „kwitem” dla Komisji koronnej. Propozycja Giżyckiego odnośnie do Korony nie miała większego znaczenia, gdyż została wycofana, kiedy w imieniu deputacji kontrolnej projekt zgłosił poseł sochaczewski Franciszek Szymanowski⁶⁸. Jednak projekt Szymanowskiego, choć uzyskał poparcie posłów koronnych, spotkał się ze sprzeciwem. Przedstawiciele Litwy uzależniali swą zgodę od wcześniejszego „zakwitowania” Komisji Skarbu Litewskiego⁶⁹. Był to szantaż stronników A. Tyzenhauza, którzy niepokoiili się o udzielenie absolutorium Komisji litewskiej. Stanowisku Litwinów przeciwstawili się posłowie: podolski Jan Darowski i wołyński Michał M. Denisko. Denisko uznał, że skoro obie instytucje uzyskiwały absolutorium odrębnie, nie powinno dojść do próby uzależnienia od siebie tych czynności⁷⁰. Denisko przedstawił również, w imieniu biskupa Józefa Rybińskiego – prezesa deputacji kontrolnej – nowy projekt „kwitu” dla Komisji Skarbu Litewskiego. Proponowano w nim udzielić absolutorium Komisji co do rachunków z lat 1776 i 1777 „a niektórych ad. 1. Aprilis 1778”⁷¹. Zastrzegano jednak konieczność złożenia rozliczeń z remanentów w powyższych latach oraz z dochodów uzyskanych w 1778 r., które nie zostały jeszcze zatwierdzone. Wobec opóźnień w składaniu rozliczeń

⁶⁵ *Diariusz S*, s. 182; Oss., 1804, s. 46. *Diariusz D*; BCz, 2334, s. 53. *Diariusz C*.

⁶⁶ *Diariusz S*, s. 182–183.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 183.

⁶⁸ BN, 6989, k. 21v. *Diariusz L*. Por. *Diariusz S*, s. 182–183; Oss., 1804, s. 46. *Diariusz D*.

⁶⁹ *Diariusz S*, s. 184. Por. BUMK, 96, k. 55. *Diariusz T*.

⁷⁰ BN, 6989, k. 21v. *Diariusz L*; *Diariusz S*, s. 184.

⁷¹ *Diariusz S*, s. 184–185; BN, 6989, k. 21v. *Diariusz L*.

sejmowi i w wypłacie należności ze skarbu litewskiego polecano zmienić sposób funkcjonowania Komisji. Oprócz 2 kadencji w roku powinna pełnić obowiązki także *extra cadentiam*, tzn. nieustannie. Pensje komisarskie wypłacano by osobom obecnym na posiedzeniach, według systemu stosowanego w obradach Rady Nieustającej. Komisji Skarbu Litewskiego zlecano wydatkować sumy, przewidziane w konstytucji z 1776 r., zgodnie z ustawą z tegoż roku, pt. *Wydatki koronne*. Rachunki na sejm miały być składane według schematu przekazanego przez Radę Nieustającą⁷². Projekt oznaczał likwidację szeregu odrębności w funkcjonowaniu skarbowości litewskiej. Chciano ją upodobnić do lepiej funkcjonującego systemu koronnego. Projekt w powyższej postaci godził więc w interesy partii tyzenhauzowskiej⁷³. Ponownie doszło do polaryzacji stanowisk członków deputacji kontrolnej. Propozycja Giżyckiego oznaczała bezwarunkową akceptację działalności Komisji Skarbu Litewskiego. Projekt Deniski wyrażał opinie przeciwników A. Tyzenhauza oraz zwolenników ujednolicenia zasad funkcjonowania administracji skarbowej Korony i Litwy. Obie propozycje oraz plan Szymanowskiego zostały 3 XI 1778 skierowane do deliberacji⁷⁴.

O wynikach debaty nad udzieleniem absolutorium Komisjom Skarbowym zadecydowała sesja 4 XI 1778 r., poświęcona w większej części temu właśnie zagadnieniu. Zaczęto od „zakwitowania” Komisji Skarbu Koronnego. Początkowo posłowie litewscy, zapewne stronnicy Tyzenhauza, powoływali się na zasadę alternaty i domagali się wcześniejszego „zakwitowania” Komisji litewskiej⁷⁵. Ostatecznie wypracowano kompromis. Przełamano opór K. Wolmera, który domagał się jednoczesnego „zakwitowania” obu Komisji⁷⁶.

Debatę poświęconą Komisji litewskiej rozpoczęto od przeczytania projektów zgłoszonych poprzedniego dnia. K. Wolmer bezskutecznie sprzeciwiał się prezentacji propozycji M. Deniski, motywując to faktem, że została ułożona przez przedstawicieli Korony. Zdaniem posła smoleńskiego godziło to w przywileje Wielkiego Księstwa⁷⁷.

W trakcie dyskusji zwolennicy podskarbiego domagali się przyjęcia planu Giżyckiego. Występowali w obronie Komisji Skarbu Litewskiego i odrębności organizacji litewskich władz finansowych. Już pierwszy mówca, J. A. Puttkamer, poddał krytyce propozycję Deniski. Stwierdził, że nie należy w jednym projekcie łączyć „zakwitowania” Komisji i ustawy w istotny

⁷² *Diariusz S*, s. 185; BCz, 2334, s. 54. *Diariusz C*.

⁷³ BN, 6989, k. 21v–22. *Diariusz L*.

⁷⁴ *Diariusz S*, s. 185; Oss., 1804, s. 46. *Diariusz D*.

⁷⁵ *Diariusz S*, s. 193; Oss., 1804, s. 48. *Diariusz D*; BCz, 2334, s. 57. *Diariusz C*; BUMK, 96, k. 56. *Diariusz T*.

⁷⁶ *Diariusz S*, s. 193. Por. BN, 6989, k. 22v. *Diariusz L*; Oss., 1804, s. 48. *Diariusz D*; S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363.

⁷⁷ *Diariusz S*, s. 194. Por. J. Malec, *op. cit.*, s. 182.

sposób zmieniającej zasady jej funkcjonowania. Poseł żmudzki uznał, że narzucanie Litwie rozwiązań ustrojowych jest sprzeczne z zasadami Unii lubelskiej⁷⁸. Puttkamer stał na stanowisku, że w sprawach wewnętrznej organizacji Korony lub Litwy sejm powinien jedynie akceptować projekty przygotowane przez osoby z tej części państwa, której propozycja dotyczyła. Bronił także Komisji przed zarzutami przedstawionymi w relacji przez J. Rybińskiego. Puttkamer zauważył, iż zasady funkcjonowania i prowadzenia rachunków nie były poddawane w wątpliwość na poprzednim sejmie. Zaległości w wypłatach pensji tłumaczył, niezawinioną przez Komisję, nadwyżką planowanych wydatków nad realnymi dochodami. Uważał, że kontrola nie wykazała nieprawidłowości w działalności finansowej⁷⁹. Poseł żmudzki bronił trybu prac Komisji w 2 kadencjach rocznie. Uznał go za zgodny z prawem i potrzebami. Sprzeciwił się propozycji dotyczącej zmian w rozliczaniu rat podatkowych. Stwierdził, iż inicjatywa powinna wyjść od posłów litewskich. Zapowiadał, że reprezentanci Litwy przedstawia projekt w sprawie terminów kadencji i zalecanego przez Radę schematu rozliczeń dla Komisji Skarbowych. Proponował, by izba uchwaliła „kwit” w wersji Giżyckiego⁸⁰.

Z jeszcze obszerniejszą obroną Komisji Skarbu Litewskiego, której wartość wysoko ocenił Stanisław Kościałkowski, wystąpił kolejny poseł żmudzki Franciszek Bouffał⁸¹. Polemizował on z zarzutami J. Rybińskiego. Wykazał niemożność przedstawienia rachunków za sumy wybrane przez wojsko w 1776 r. Powołał się na wyniki kontroli Komisji Wojskowej na poprzednim sejmie. Wyjaśnił, z jakich przyczyn nie rozliczono rat podatkowych z 1778 r. F. Bouffał przypominał, że absolutorium udzielane jest za okres 2-letni, równy odstępowi pomiędzy kolejnymi sejmami. Brak rozliczeń za rok 1778 nie dawał więc podstaw do krytyki postępowania Komisji⁸². F. Bouffał usiłował uzasadnić potrzebę wydatków na nowo kreowanych urzędników skarbowych i pensję dla Malczewskiego. Jednak podstawy prawne owych decyzji były wątpliwe, choć te stosunkowo drobne kwoty nie powinny mieć decydującego wpływu na ocenę Komisji. Poseł żmudzki za bezzasadne uznał zarzuty dotyczące uchybień formalnych w rozliczeniach

⁷⁸ J. A. Puttkamer [p. żmudzki], *Głos... 4 XI [1778]...*, [Warszawa], b.d.; *Diariusz S*, s. 194. Por. BCz, 2334, s. 57. *Diariusz C*.

⁷⁹ J. A. Puttkamer, *Głos... 4 XI [1778]*; *Diariusz S*, s. 194–195. Por. BN, 6989, k. 23. *Diariusz L*.

⁸⁰ J. A. Puttkamer, *Głos... 4 XI [1778]*; *Diariusz S*, s. 194–195. Por. BN, 6989, k. 23. *Diariusz L*; BCz, 2334, s. 57. *Diariusz C*.

⁸¹ F. Bouffał [p. żmudzki], *Mowa... 1778 oktobra w izbie poselskiej...* [powinno być 4 XI 1778], [w:] *Zbiór mów różnych w czasie seymu ostatniego sześciodzielnego roku 1778 mianych* [dalej: ZM] Wilno [1779] 1778; *Diariusz S*, s. 196–200; Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363.

⁸² F. Bouffał, *Mowa...*; *Diariusz S*, s. 197–198.

podatku procentowego. Bouffał często akcentował tendencyjność zarzutów wobec Komisji. Dostrzegał w nich chęć zdyskredytowania jej w oczach sejmu⁸³. Uważał, że w świetle relacji wynika, iż władze skarbowe litewskie dokonały właściwego rozliczenia. Domagał się, by krytycy Komisji wskazali sumy, z których się ona nie rozliczyła⁸⁴. Ponieważ tego nie uczyniono, nie powinno się utrudniać Komisji Skarbu Litewskiego uzyskania absolutorium. Bouffał bardzo krytycznie odniósł się do projektu przeniesienia na skarbowość litewską wzorców koronnych. Przeciwwstawiał oszczędność (bardzo dyskusyjną) Komisji Skarbu Litewskiego rzekomej rozrzutności Komisji koronnej. Stwierdził, że Departament Skarbowy nie znalazł na Litwie, inaczej niż w Koronie, możliwości zwiększenia dochodów⁸⁵. Obaj posłowie żmudczy wyrażali poczucie litewskiej odrębności i niechęć wobec zabiegów centralizacyjnych⁸⁶. Wystąpienie Bouffała, choć zawierało stwierdzenia demagogiczne, było celne i wywarło duży wpływ na izbę. Ugruntowało przekonanie, że Komisja nie popełniła nadużyć.

W dalszej części debaty, w obronie Komisji Skarbu Litewskiego i z apelem o uchwalenie projektu Giżyckiego, wystąpił poseł połocki Chrapowicki⁸⁷. Z krytyką propozycji Deniski, sprzecznej z poglądami posłów litewskich, wystąpił znów K. Wolmer. Współpracownik A. Tyzenhauza uznał ten projekt za przejaw dążenia do dominacji Korony, naruszający zasady unii. Wolmer zapowiedział też, że Litwini sami przygotowują koncepcję zmian w swojej skarbowości⁸⁸.

K. N. Sapieha zajął stanowisko dość bliskie poglądom stronników A. Tyzenhauza. Sprzeciwił się umieszczeniu w „kwiecie” dodatków mających charakter ustawy. Uważał, że tego rodzaju propozycje należy rozpatrywać wśród „materii ekonomicznych” i poparł projekt posła kijowskiego⁸⁹. Podobnie wypowiedział się sam K. Giżycki. Zadeklarował poparcie projektu zmian w funkcjonowaniu Komisji Skarbu Litewskiego. Zaznaczył, że propozycję powinni przedstawić posłowie litewscy⁹⁰. Bliski opozycji poseł wołyński Ignacy Krzucki uznał, że wobec „zakwitowania” Komisji Skarbu Koronnego, sprawę Komisji litewskiej należy rozstrzygnąć zgodnie z opinią posłów

⁸³ F. Bouffał, *Mowa...*; *Diariusz S*, s. 198–199. Por. S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363.

⁸⁴ F. Bouffał, *Mowa...*; *Diariusz S*, s. 200. Por. BCz, 2334, s. 57. *Diariusz C*.

⁸⁵ F. Bouffał, *Mowa...*; *Diariusz S*, s. 199–200.

⁸⁶ S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 1, s. 103–105, 134. Por. J. Michalski, *Zagadnienie unii...*, s. 106–108.

⁸⁷ BN, 6989, k. 23. *Diariusz L*; BCz, 2334, s. 58. *Diariusz C*.

⁸⁸ *Diariusz S*, s. 202; BN, 6989, k. 24. *Diariusz L*; BCz, 2334, s. 59. *Diariusz C*. Por. J. Malec, *op. cit.*, s. 182.

⁸⁹ BN, 6989, k. 23v. *Diariusz L*; *Diariusz S*, s. 201.

⁹⁰ BN, 6989, k. 23v. *Diariusz L*; *Diariusz S*, s. 201. Por. BCz, 2334, s. 58. *Diariusz C*; BUMK, 96, k. 58. *Diariusz T*.

Wiekiego Księstwa, czyli przyjmując projekt Giżyckiego. „Nieporządek Litwy nie naszą jest szkodą” konstatawał I. Krzucki i domagał się wystąpienia do głosowania⁹¹.

Antoni Bądryński i poseł bractawski Adam Moszczeński zajęli odrębne, kompromisowe stanowisko. Związany z Nową Familią Bądryński stwierdził, że zaległości w wypłacaniu pensji przez Skarb Litewski wynikały z niedostatecznych dochodów. Proponował, by w tym momencie uchwalić tylko absolutorium dla Komisji litewskiej, jednak z zastrzeżeniem, że sejm w osobnej konstytucji dokona zmian w sposobie jej funkcjonowania. Chodziło mu zapewne o propozycje przedłożone przez Deniskę⁹². Również A. Moszczeński (klient Szczęsnego Potockiego) stał na stanowisku, iż wzorem postępowania powinien być sposób udzielenia absolutorium Radzie Nieustającej. W „kwiecie” dla Komisji Skarbu Litewskiego miano zapowiedzieć odrębne uregulowanie problemu kadencji i sposobu przedstawiania rachunków przez Komisję⁹³.

Kolejną grupę tworzyli posłowie krytykujący sytuację w skarbie litewskim, którzy opowiadali się za projektem Deniski. Sam M. Denisko wypowiadał się dwa razy. W pierwszym wystąpieniu minimalizował różnice stanowisk członków deputacji kontrolnej. Stwierdził, z czym później zgodził się K. Giżycki, że projekty różnią się tylko co do klauzuli zmieniającej zasady funkcjonowania Komisji Skarbu Litewskiego⁹⁴. Nie było to ściśle. W projektach absolutorium udzielano za inny okres: u Giżyckiego IV 1776 – IV 1778, u Deniski 1776–1777 r. Wypowiedź świadczyła o łagodzeniu krytyki pod adresem Komisji. Poseł wołyński uznał, że wobec zaległości w wypłatach ze skarbu litewskiego, nie można zrezygnować z zaproponowanych środków zaradczych. Zauważył ironicznie, iż przy obecnym systemie przedstawiania rachunków „świat by się skończył, a rok percepty Skarbowi Litewskiemu pozostałby”⁹⁵. W drugim wystąpieniu Denisko zaprzeczał opinii, że w czasie przeznaczonym na czynności kontrolne sejm nie powinien zajmować się ustawodawstwem. Uważał, że pogląd ten nie ma podstaw prawnych. Interpretacja taka, jego zdaniem, ograniczała władzę ustawodawczą sejmu. M. Denisko polemizował z K. Wolmerem odnośnie do prawnej pozycji

⁹¹ *Diariusz S*, s. 202. Por. BN, 6989, k. 23v. *Diariusz L*; BCz, 2334, s. 58. *Diariusz C*.

⁹² BN, 6989, k. 23. *Diariusz L*; *Diariusz S*, s. 200; BCz, 2334, s. 57–58. *Diariusz C*; BUMK, 96, k. 57v. *Diariusz T*.

⁹³ *Diariusz S*, s. 201; BCz, 2334, s. 58. *Diariusz C*. Odmienne interpretowano wystąpienie w *Diariuszu L* (BN 6989, k. 23v). Autor uznał, że A. Moszczeński wypowiedział się „raczej” za projektem M. M. Deniski.

⁹⁴ M. M. Denisko [p. wołyński], *Głos... 4 XI 1778...*, [Warszawa], b.d. [także w: ZM, 1778]; BN, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich [dalej: BOZ], rkps 964, k. 618 (odpis mowy); *Diariusz S*, s. 200–201.

⁹⁵ M. M. Denisko, *Głos... 4 XI 1778*; *Diariusz S*, s. 201. Por. BN, 6989, k. 23v. *Diariusz L*; BUMK, 96, k. 58. *Diariusz T*.

Litwy. Stwierdził, że ustawodawstwo należy do całej Rzeczypospolitej, nie jest zaś wewnętrzną sprawą prowincji⁹⁶.

Projekt Deniski jako pierwszy poparł poseł plocki Stefan Karnkowski. Powołał się na relacje Józefa Rybińskiego i Macieja Łączyńskiego, przypominał o zaległościach w wypłatach ze skarbu litewskiego. Uznał, że nie można zgodzić się na propozycje umarzające powyższe pretensje⁹⁷. Kazimierz Bolesz, poseł gnieźnieński, krytycznie ocenił działalność Komisji Skarbu Litewskiego i zgodził się z koncepcją M. Deniski⁹⁸. Związany z opozycją poseł podolski Józef Markowski uznał, że nie ma przeszkód, by uchwalić zalecenia dla Komisji Skarbu Litewskiego zawarte w projekcie Deniski i domagał się głosowania⁹⁹. Jedynym przedstawicielem Litwy występującym za projektem posła wołyńskiego był Ludwik Tyszkiewicz. Marszałek sejmowi nie zaatakował bezpośrednio Komisji. Skrytykował natomiast przepisy regulujące jej działalność. Aby uniknąć opóźnień w przedstawianiu rachunków sejmowi, Tyszkiewicz proponował ujednolicenie funkcjonowania władz skarbowych w całym państwie¹⁰⁰. Nie jest pewne (diariusze są lakoniczne), czy do krytyków Komisji Litewskiej zaliczał się poseł nurski Adam Szydłowski¹⁰¹.

Deбата z 4 XI 1778 r. nie doprowadziła do kompromisu. Ostatecznie, na wniosek posłów litewskich, decyzję odłożono. Reprezentanci Litwy mieli przygotować na sesji prowincjonalnej propozycję reformy władz skarbowych¹⁰².

Na sesji 5 XI 1778 r. zaprezentowano projekt pt.: *Ostrzeżenie kadencji dla Komisji Skarbu Lit.* Komisja miała do 10 października przedstawiać sejmowi rachunki z raty marcowej podatków. By to umożliwić, przesuwano początek drugiej kadencji na 15 sierpnia. Rachunki miały być przedkładać parlamentowi zgodnie ze schematem opracowanym przez Radę Nieustającą¹⁰³. Dzięki ustępstwom obu stron 5 XI 1778 r. jednomyślnie uchwalono „kwit”

⁹⁶ M. M. Denisko [p. wołyński], *Głos Tegoż... na teyże Sessyi*, [w:] *Zbiór mów różnych w czasie dwóch seymów 1775 y 1776*, t. 4. *Mowy seymowe 1778*, Poznań 1779, s. 79–81; BN, BOZ, 964, k. 618–619 (odpis mowy); *Diariusz S*, s. 202–203.

⁹⁷ BN, 6989, k. 23. *Diariusz L*; BUMK, 96, k. 57–57v. *Diariusz T*. Por. *Diariusz S*, s. 196. Informacja zawarta w *Diariuszu C* (BCz, 2334, s. 57), że mówcą był M. Łączyński jest błędna. Wynikała zapewne z faktu, iż S. Karnkowski powołał się na relację posła gostyńskiego.

⁹⁸ BN, 6989, k. 23v. *Diariusz L*; BCz, 2334, s. 58. *Diariusz C*.

⁹⁹ *Diariusz S*, s. 202; BCz, 2334, s. 58. *Diariusz C*. Por. BN, 6989, k. 23v–24. *Diariusz L*; BUMK, 96, k. 58v. *Diariusz T*.

¹⁰⁰ *Diariusz S*, s. 203–204; Oss., 1804, s. 48–49. *Diariusz D*; BUMK, 96, k. 59. *Diariusz T*.

¹⁰¹ BN, 6989, k. 23. *Diariusz L*. Por. BCz, 2334, s. 57. *Diariusz C*; BUMK, 96, k. 57v. *Diariusz T*.

¹⁰² *Diariusz S*, s. 204; Oss., 1804, s. 49. *Diariusz D*; BN, 6989, k. 24. *Diariusz L*.

¹⁰³ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 313, t. 9, s. 298. *Ostrzeżenie kadencji dla Komisji Skarbu Litewskiego* (rkps z podpisami); *Diariusz S*, s. 174. Por. S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 242.

w wersji Giżyckiego oraz *Ostrzeżenie kadencyi*¹⁰⁴. Ceną politycznego kompromisu było utrzymanie nieefektywnego, kadencyjnego systemu funkcjonowania Komisji Skarbu Litewskiego.

Kontrola Komisji Skarbu Litewskiego wywołała znaczne emocje polityczne. Wpływ na to miały czynniki polityczne (niechęć do Antoniego Tyzenhauza, dążenia centralizacyjne) i kwestie merytoryczne. Kalendarz prac Komisji litewskiej unaoczniał problem niezgodności kadencji Komisji i okresu, za który udzielano absolutorium. Z politycznego punktu widzenia dyskusja skończyła się sukcesem zwolenników A. Tyzenhauza. Doprowadził on do całkowitego „zakwitowania” działań Komisji. Nie dopuścił również do poważniejszego ograniczenia odrębności litewskiego systemu skarbowego. Mimo wszystko podskarbi nie mógł być zadowolony z przebiegu kontroli Komisji Skarbu Litewskiego. Wykazała ona bowiem mobilizację czynników mu niechętnych. Przeciwno Komisji występowała znaczna część posłów koronnych. Należeli do nich zarówno związani z Nową Familią opozycjoniści (A. Bądryński), jak i regaliści (np. M. Denisko, S. Karnkowski). Nawet niektórzy (choć była to mniejszość) posłowie litewscy zaatakowali potężnego podskarbiego. Natomiast przychylnie do Tyzenhauza odnosili się przedstawiciele Białej Cerkwi (K. N. Sapieha). Pierwszy atak został odparty. Wydaje się, że zajadłość partii tyzenhauzowskiej w obronie swego lidera, gotowość do posługiwania się obstrukcją parlamentarną i nieliczenie się ze stanowiskiem króla (nie tylko w tej sprawie) nie przysłużyły się podskarbiemu. Sejm z 1778 r. pogłębił krytyczny stosunek Stanisława Augusta do lidera litewskich regalistów. Już w trakcie trwania obrad sejmu król i Stackelberg doszli do porozumienia w sprawie ograniczenia pozycji podskarbiego¹⁰⁵. Doprowadziło to do puszczenia w ruch mechanizmu, który spowodował upadek A. Tyzenhauza w 1780 r. Sprawa ta jednak, opisana zresztą szczegółowo przez Stanisława Kościółkowskiego, nie należy już do problematyki mojego artykułu.

¹⁰⁴ *Diariusz S*, s. 214; BCz, 2334, s. 60. *Diariusz C*; Oss., 1804, s. 50. *Diariusz D*. Por. S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, t. 2, s. 363. Błędna jest data 4 XI 1778 podana w: M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 125.

¹⁰⁵ PAN Kr., 1649, k. 148v. *Entretiens* z 29 X 1778 (bilet O. Stackelberga do króla); *Mémoires*, t. 2, s. 634; Por. A. Kalenkiewiczówna, *Rozkład partii Tyzenhauza na tle sejmików litewskich*, [w:] *Księga pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy USB w Wilnie*, Wilno 1933, s. 135; A. Stroynowski, *Pierwszy „wolny” sejm stanisławowski 1778 roku*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1990, Folia historica 37, s. 43.

*Witold Filipczak***EXERCISING CONTROL OVER THE LITHUANIAN
TREASURY BOARD AT THE SEYM IN 1778**

Summary

The Sejm from 1778 was the first one to control the executive powers whose function was redefined as a result of reforms from the years 1764–1776. Exercising control over the Lithuanian Treasury Board was also important for political reasons. The issue at stake was the conflict involving Podskarbi Antoni Tyzenhauz, who was at the same time President of the Board and leader of Lithuanian royalists. This article presents the members of the committee that supervised the Board. Furthermore, it comments on the way the Board was discussed during the sessions held jointly by the Envoys' Chamber and the Senate (22.10.1778). It was then that the report from the Board's activities was submitted. The text also focuses on the debate in the course of which the Board's activities were accepted through the vote (3–5.11.1778); the discussion on the subject took place after the chambers had been separated from one another. The article shows the backstage political intrigues involving King Stanisław August and Russian ambassador O. Stackelberg. Their result was imposing limitations on Tyzenhauz's position in the future.